

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1999 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2000

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1999

VILNIUS 2000

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1999

VILNIUS 2000

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo Universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus Universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-33-0

© Lietuvos istorijos institutas, 2000

© Straipsnių autoriai, 2000

IRENA PETRAUSKIENĖ

PRIVALOMASIS EGZEMPLIORIUS LIETUVOJE XVI–XVIII AMŽIUJE

Knygoms išplisti ir ypač joms išlikti labai padėjo senaisiais amžiais vadinamasis privalomasis egzempliorius, egzistuojąs ir mūsų dienomis. Tai valstybės ar atskiros institucijos sankcionuojama prievolė kiekvieno išėjusio leidinio egzempliorių atiduoti stambiausioms krašto bibliotekoms ar kitoms įstatyme nurodytoms įstaigoms. Šis įpareigojimas, kaip valstybinis įstatymas, yra privalomas vykdyti visoms spaustuvėms ar leidykloms, kaip institucinis, žinybinis – tik atitinkamai institucijai.

Istoriografijos duomenimis, privalomasis egzempliorius Europoje žinomas jau nuo XVI a. Pirmasis žinomas jo įstatymas buvo išleistas Prancūzijoje 1537 m. kovo 13 d. karaliaus Pranciškaus I, bet neįgyvendintas. Jame reikalaujama, kad spaustuvininkai ir leidėjai karališkajai bibliotekai Blua (Blois) pilyje siųstų po vieną išspausdinto leidinio egzempliorių¹. Liudvikas XIII 1617 m. šiuo klausimu išleido naują įstatymą, kuris lietė jau keturis egzempliorius (iš jų vienas turėjo atitekti karališkajai bibliotekai). To įstatymo jau buvo laikomasi². Prūsijoje Frydrichas III 1699 m. išleido dekretą, įpareigojantį spaustuvininkus kiekvieno leidinio 2 egzempliorius atiduoti jo bibliotekai³. Dėl privalomojo egzemplioriaus čia buvo išleista ir daugiau potvarkių, o nuo 1737 m. įstatymiškai jis Prūsijoje tapo visuotinis⁴. Kaip matyti iš šių faktų, privalomasis egzempliorius kiekvienoje šalyje buvo įvestas skirtingu metu ir nevienodomis sąlygomis, jo pradžia turėjo savo proistorę. Masiškiau jis paplito XVIII a., veikiant Švietimo epochos kultūrinėms inspiracijoms.

Šio straipsnio uždavinys, remiantis archyviniais bei skelbtais šaltiniais, istoriografija, ištirti privalomojo egzemplioriaus Lietuvoje užuomazgą, jo istorinį kelią iki XVIII a. pabaigos, parodyti, kaip istoriškai keitėsi jam keliami uždaviniai.

---

¹ E. G a b e r l e, *Egzemplarz obowiazkowy na ziemiach polskich dawniej i dzis*, Lwów, 1928, p. 9.

² J. S z c z e p a n i e c, *Obowiazkowy egzemplarz biblieczny w Polsce w drugiej polowie XVIII wieku, Rocznik zakladu narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław, 1957, t. 5, p. 346.

³ E. G a b e r l e, *min. veik.*, p. 9.

⁴ E. K u h n e r t, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Leipzig, 1926, p. 153, 177.

Apie privalomąjį egzempliorių Lietuvoje paskelbtas tik J. Basiulio straipsnis⁵. Autorius tyrinėja jo istoriją nuo 1780 m. Varšuvos seime priimto įstatymo iki šių dienų, daugiausia dėmesio skirdamas bibliografinę egzemplioriaus funkcijai. Pagrindinis straipsnio uždavinys – parodyti privalomojo egzemplioriaus taikymo plėtotę XIX–XX a., su juo susijusius XVIII a. paskutiniame ketvirtyje reiškinius laikant savotiška įžanga. Suprasdamas tų reiškinų svarbą, J. Basiulis paskelbė penkis privalomąjį egzempliorių išryškinančius dokumentus⁶. Autorius jo atsiradimą tyrė jungtinės Lenkijos-Lietuvos valstybės mastu ir neieškojo jo užuomazgų atskirai Lietuvoje. Paminėjimas, kad dar iki 1780 m. įstatymo Vyriausiosios mokyklos biblioteka gaudavusi jėzuitų spaustuvės privalomąjį egzempliorių, nors ir paremtas spaustuvės inventoriaus įrašu, yra formalus, neatskleidžiantis tikrosios padėties⁷. Straipsnyje parodoma Edukacinės komisijos (toliau – EK) pastangos įgyvendinti privalomojo egzemplioriaus teikimą visoje valstybėje, beveik neišskiriant Lietuvos, kaip savarankiško kultūrinio vieneto. Lenkų istoriografijoje privalomąjį egzempliorių tyrinėjo E. Gaberlė knygoje „Privalomasis egzempliorius lenkų žemėse seniau ir dabar“⁸ ir J. Szczepaniecas studijoje „Privalomasis bibliotekinis egzempliorius Lenkijoje XVIII a. antrojoje pusėje“⁹. E. Gaberlė norėjo parodyti privalomojo egzemplioriaus taikymo Lenkijoje istoriją iki savo dienų, pradėdant 1780 m. seimo įstatymu. Savo apžvalginėje knygoje jis pateikė daug informacijos apskritai apie privalomąjį egzempliorių, jo funkcijas bei poveikį atskiroms knygos veiklos sritims, palietė bendruosius juridinius bei ekonominius jo klausimus. Knygoje taip pat trumpai tyrinėjamas privalomojo egzemplioriaus atsiradimas atskirose valstybėse, nurodoma daug šaltinių, susijusių su jo funkcionavimu Europoje. XVIII a. privalomajam egzemplioriui joje skirta nedaug vietos.

J. Szczepaniecas jau išsamiai tyrinėja mums rūpinimą problemą, pradėdamas ne tik nuo paties įstatymo įvedimo, bet ir nuo spaustuvinio egzemplioriaus atidavimo ištakų. Jomis autorius laiko Józefo Andrzejaus Załuskiego kultūrinę veiklą ir Viešosios bibliotekos Varšuvoje įsteigimą. Daugiausia dėmesio jis skiria Lenkijos bibliotekoms, o su Lietuva susijusius klausimus palietė tik prabėgomis. Kai kurie privalomojo egzemplioriaus įvedimo Lenkijos-Lietuvos valstybėje klausimai paliečiami ir kitų lenkų istorikų, tyrinėjant Varšuvos Załuskių ir Krokuvos universiteto bibliotekas¹⁰. Apie pirmąjį valstybinį potvarkį 1766 m. dėl privalomojo egzemplioriaus Lietuvoje pateikiau žinių savo monografijoje „Vilniaus akademijos spaustuvė“¹¹, pažymėdama ankstesnį, negu įprasta laikyti,

---

⁵ J. B a s i u l i s, Privalomasis egzempliorius Lietuvoje, *Bibliotekinė kystė ir bibliografija*, Vilnius, 1961, t. 1, p. 191–240.

⁶ Ten pat, p. 233–236.

⁷ Ten pat, p. 204.

⁸ E. G a b e r l e, min. veik., p. 72.

⁹ J. S z c z e p a n i e c, min. veik., p. 343–400.

¹⁰ P. B a ņ k o w s k i, Józef Andrzej Załuski, *Przegląd Biblioteczny*, Kraków, 1948, t. 16, sąs. 1–2, p. 1–11; W. K o n c z y ņ s k a, *Zarys historii Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków, 1923, p. 99–100.

¹¹ I. P e t r a u s k i e n ė, *Vilniaus akademijos spaustuvė. 1575–1773*, Vilnius, 1976, p. 27–28.

jo atsiradimą. Visus jo raidos etapus taip pat trumpai išdėsčiau ir III sąjunginės knygos istorijos konferencijos „Knyga Rusijoje iki XIX a. vidurio“ paskelbtose tezėse¹². Mano naujai surasti archyviniai šaltiniai bei kai kurie lenkų istoriografiniai tyrinėjimai leido nustatyti kelis privalomojo egzemplioriaus Lietuvoje taikymo etapus iki XIX a. ir jų ryšį su kultūrinio gyvenimo poslinkiais krašte.

Institucinis privalomasis egzempliorius Lietuvoje

Lietuvos spaudos pradžia, o ir tolesnė jos raida iki pat XIX a. pirmosios pusės daugiausia susijusi su konfesinių-žinybinių spaustuvių veikla. Viena kita komerciniais pagrindais veikusi spaustuvė, kaip Mamoničių (1574–1628), Karcanų (1580–1622), nors ir buvo savarankiškesnės, bet neapsiėjo be religinių grupuočių įtakos. Vilniaus akademijos spaustuvė, valdoma jėzuitų, veikusi daugiau kaip 200 metų ir nuo XVII a. antrojo ketvirčio turėjusi faktišką Lietuvos spaudos monopolį, davė toną ir kitoms to paties pobūdžio įmonėms. Visos konfesinės spaustuviės tiesiogiai buvo pavaldžios savo vadovybei ir veikė pagal jos potvarkius. Valdovų įsakymai jų veiklą lietė tik tiek, kiek jais remiantis reikėjo laikytis bendrų nurodymų ir nieko prieš karaliaus valdžią nespausdinti. Po Žygimanto Augusto, turėjusio Vilniuje didžiulę biblioteką ir pasižymėjusio savo humanistiniu išprusimu, iki pat Stanislovo Augusto XVIII a. Lenkijos-Lietuvos valstybėje nebuvo nė vieno valdovo, kuris būtų rūpinęsis knygų spausdinimu bei jų platinimu. Vladislovas Vaza kultūros srityje daugiausia rūpinosi teatro reikalais. Jo apsilankymas 1639 m. Vilniaus akademijos spaustuveje ir čia esant panegirikos jam išspausdinimas¹³ kokios nors reikšmės spaustuvei neturėjo. Minėtina 1672 m. liepos 19 d. Mykolo Višnioveckio privilegija knygų pirkliams¹⁴. Joje valdovas skelbia knygų prekybos laisvę, leidimą laisvai, niekieno netrukdomai prekiauti Lenkijos-Lietuvos valstybėje. Šis dokumentas buvo reikšmingas spaudos plėtotei, tačiau valdovas jį daugiau adresavo pirkliams užsieniečiams, atvykstantiems į valstybę su savo knygomis.

Kultūrinė Lietuvos situacija lėmė, kad didesnių bibliotekų kaupimu buvo rūpinamasi ne valstybės mastu, bet individualiai ir ypač instituciniuose kultūros židiniuose, kaip vienuolynai, brolijos, kur buvo sutelktas ir krašto švietimas. Neatsitiktinai apie privalomąjį egzempliorių pirmą kartą užsimenama jėzuitų generolo į Vilnių siunčiamuose potvarkiuose. 1598–1615 m. generolas Claudius Aquaviva parašė keletą potvarkių apie knygų spausdinimą, cenzūrą, platinimą bei kaupimą. Tarp jų keli potvarkiai buvo skirti privalomajam egzemplioriui ir tuo metu daugiau lietė cenzūrinę egzemplio-

¹² И. С. Петраускене, Обязательный экземпляр в Литве в XVI–XVIII вв., 3-я Всесоюзная научная конференция „Книга в России до середины XIX века“, Тезисы докладов, Ленинград, 1985, с. 126.

¹³ J. R u w o s k i, *Monumentum gratae*, Vilnae, 1639, l. 2.

¹⁴ 1672 07 19. Mykolo Višnioveckio privilegija, *Lietuvos valstybinis istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 787, ap. 1, b. 14; sp. išr.: J. L e b e d y s, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1976, p. 106.

riaus funkciją. Šiais potvarkiais ir vadovavosi stambiausia Lietuvoje Vilniaus akademijos spaustuvė.

1598 m., kai spaustuvės darbas daugiau mažiau jau buvo nusistovėjęs, C. Aquaviva atsiuntė potvarkį „Apie reikalingumą siųsti į Romą spausdintų knygų egzempliorius ir apie krašto pavadinimą“. Čia jis išreiškė pageidavimą, kad visų ordino spaustuvių išleidžiamų knygų egzemplioriai būtų saugomi Romoje (vyriausiajame jėzuitų centre), „nes iki šiol kai kurių (knygų. – I. P.) arba visai neturime, arba labai vėlai gauname iš pašaliečių“¹⁵. Todėl jis ragina provincijolus, kad pirmai progai pasitaikius jie atsiųstų atskirus spausdinamų veikalų tomus. Potvarkyje taip pat išdėstyta, kad leidinyje būtų žymima išleidimo vieta. Po kiek egzempliorių siųsti, generolas nenurodo. Praėjus metams, potvarkyje „Liaudies kalba parašytos spausdintos knygos nesiunčiamos į Romą cenzūruoti, o tik jų išspausdinti egzemplioriai“ generolas aptaria knygų spausdinimo vietinėmis kalbomis tvarką. Jis nurodo, kad vietinėmis kalbomis parašytų knygų rankraščiai nesiunčiami į Romą cenzūruoti, užtenka pristatyti po vieną jų išspausdintą egzempliorių. Generolas paveda provincijolams pasirūpinti atitinkama informacija su šiuo darbu susijusiems asmenims¹⁶. 1615 m. potvarkyje C. Aquaviva aptarė poleminių leidinių operatyvumo bei jų cenzūros klausimus, leisdamas nesiųsti į Romą cenzūruoti, kad būtų sutautyptas knygoms išleisti reikalingas laikas. Drauge palietė privalomojo egzemplioriaus siuntimo klausimus. Čia jis pamini savo 1608 m. potvarkį dėl knygų siuntimo į Romą (kažkodėl į potvarkių knygas, kurias turėjo Vilniaus akademija, tas potvarkis nebuvo įrašytas ir žinomas tik iš generolo komentavimo). Jis buvo nurodęs, kad vos tik knygą išleidus provincijolai vieną kitą egzempliorių prisiųstų. Tačiau, kaip aiškėja iš rašto, to nebuvo pakankamai nuosekliai laikomasi, ir daugelis leidinių į generolo rankas nepateko. „Tuo labiau stebimės, – rašo jis, – kad pašaliečiai dažnai savo rankose varto tokius leidinius, kurie ligi šiol mūsų nėra matyti, nei iš mūsųose išleidžiamų raštų nėra žinomi“¹⁷. Už tokį nustatytos veiklos nesilaikymą jis įsako provincijolams nusikaltusius bausti. O ateityje provincijolai turi pasirūpinti, jog būtų leidžiama spausdinti tik tuo atveju, kad vienas kitas egzempliorius būsiąs atsiųstas. Sugriežtindamas savo ankstesnius sprendimus, generolas kovojo už knygų siuntimo sistemos įvedimą, siekdamas visas ordino leidžiamas knygas surinkti į vieną vietą. Tai visų pirma buvo reikalinga dėl cenzūros, kad, esant reikalui, kiekvienu atveju būtų galima patikrinti jų turinio patikimumą. Kita vertus, jų išleistų knygų biblioteka turėjo kelti jėzuitų prestižą savo leidinių gausumu ir įvairiapusiškumu parodant, koks platus leidybinis darbas yra vykdomas. Kaip matyti, dėl siunčiamų egzempliorių skaičiaus jis nebuvo apsisprendęs, vienur nurodydamas vieną, kitur kelis egzempliorius. Jam apskritai rūpėjo, kad kiekvieno leidinio pavyzdys būtų saugomas.

¹⁵ 1598 m. rugpjūčio mėn. C. Aquavivos potvarkis, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai XVI–XIX a.*, parengė I. Petrauskienė, Vilnius, 1992, p. 34–35, 238–239.

¹⁶ 1599 m. C. Aquavivos potvarkis, ten pat, p. 35, 239.

¹⁷ 1615 m. C. Aquavivos potvarkis, ten pat, p. 40–41, 243–244.

C. Aquavivos įpėdinis Mutijus Vitelleschus daugiau dėmesio skyrė knygų cenzūrai. Jis parengė potvarkius, jog neleidžiama spausdinti knygų su slapyvardžiais, negalima užgauti bažnytinės ir pasaulietinės valdžios, jog reikia laikytis nuostatų, dėstant atskirus dalykus, bei ordinui tinkamo orumo. Tačiau nė viename jo potvarkyje nebeužsimenama apie knygų siuntimą į centrą. Matyt, provincijolai uoliau pradėjo kontroliuoti šio darbo vykdymą, ir papildomų raginimų jau nebereikėjo. Šia tematika naujų įsakymų neišleido ir M. Vitelleschus įpėdiniai, nors cenzūros klausimai gana dažnai gvildenami. Žinomi šaltiniai neteikia informacijos, kaip buvo vykdomi privalomajam egzemplioriui skirti potvarkiai. Kad jų ir vėliau būta, matyti iš 1761 m. lapkričio 28 d. generolo Lauryno Ricci potvarkio dėl leidinių siuntimo Varšuvos Zašuskių bibliotekai¹⁸.

Privalomuoju instituciniu egzemplioriumi iš dalies galima laikyti ir Vilniaus akademijos spaustuvės leidinių platinimą Lietuvos jėzuitų provincijos bei kitose jėzuitų kolegijose. Tiek generolai, tiek provincijolai yra ne kartą rašę dėl jų paskirstymo bei įsigijimo. Visų pirma minėtinas susirūpinimas, kad akademijos spaustuvės leidiniai būtų gautami akademijos bibliotekoje. Antai vizitatorius Motiejus Milunskis nurodo: „Tėvas bibliotekos vedėjas privalo pasirūpinti, jog mūsų namų spaustuvėje spausdinamos kiekvienos knygos keli egzemplioriai būtų įjungti į biblioteką su įrašu „Collegii Vilmensis S. J.“, kad nevyktų taip, kaip dabar kartais esti, jog mūsų akademijoje išleistų knygų arba raštų būtinam reikalui esant turime ieškoti kitur“¹⁹. XVII a. antrojoje pusėje jėzuitų vadovybė jau buvo gerai informuota apie jų spaustuvėse išėjusius leidinius, nes ji apibūdindavo knygas ir teikė pasiūlymų kolegijoms dėl jų įsigijimo. Antai 1696 m. gegužės 15 d. vizitatorius Pranciškus Kucevičius paliko akademijos įrašų knygoje memorialą dėl Akademijos spaustuvėje 1690 m. išėjusio leidinio „Epitome instituti S. J.“, manydamas, jog šių nuostatų kolegijos privalėtų turėti po keletą egzempliorių²⁰. Ypač tokios kryptingos informacijos apie leidinius padaugėjo XVIII a., kai pastoviai kalbama apie vienos ar kitos knygos įsigijimą atskirose kolegijose. Tuo metu buvo ne tik rekomenduojamos naujai išleistos knygos, bet ir įvertinama jų dalykinė bei poligrafinė kokybė. Pavyzdžiui, 1755 m. apie trūkstamas knygas Lietuvos jėzuitų provincijos kolegijose užsimena provincijolas Janas Porzeckis²¹, o apie visų provincijų knygų spragas generolas Ignatius Vicecomes’as²². Kolegijose Vilniaus akademijos, kaip ir kitų jėzuitų spaustuvių, išleistos knygos sudarė pagrindinę jų mokyklų bibliotekų dalį, todėl suprantamas vadovybės rūpinimasis, kad visi leidiniai ten patektų.

Apie kitose institucinėse spaustuvėse išleistų knygų vieno ar kelių egzempliorių kaupimą informacijos neteko aptikti. Kai kurių su juo susijusių minčių sukelia Vilniaus Šv. Dvasios ir Lvovo stačiatikių brolių veiklos tyrimas. Yra žinoma, kad šios brolijos

¹⁸ 1752–1766. Vilniaus kolegijos dienoraštis, ten pat, p. 60, 259–260.

¹⁹ 1706 07 30. Vizitatoriaus M. Milunskio įrašas, ten pat, p. 56–57, 257.

²⁰ 1696 05 15. Vizitatoriaus P. Kucevičiaus įrašas, ten pat, p. 56, 256.

²¹ 1755. Provincijolo J. Porzeckio raštas Vilniaus akademijos rektoriui, *LVA*, f. 1135, ap. 20, b. 299, p. 69.

²² 1755 01 04. Generolo I. Vicecomes’o raštas, ten pat, p. 66–69.

kaupdavo vieną kitos leidinius. Išsamesnės informacijos apie šio darbo organizavimą neaptikta, tačiau žinoma, kad XVI a. pabaigoje ir XVII a. pirmajame ketvirtyje Vilniaus Šv. Dvasios brolijos išspausdintos knygos pasiekdavo LDK veikusias Lvovo bei Kijevo stačiatikių brolijas²³. Tai nebuvo privalomasis egzempliorius tikraja to žodžio prasme, tačiau netiesiogiai vykdė kai kurias jo funkcijas.

Viešųjų bibliotekų steigimas ir privalomasis egzempliorius

Naujas privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimo etapas susijęs su viešųjų bibliotekų steigimu bei jų organizavimu. Plintant švietimo idėjoms XVIII a., krašte atsirado naujų kultūros židinių. Pagrindinė privalomojo egzemplioriaus paskirtis tapo stambiųjų krašto bibliotekų fondų kaupimas ir knygų išsaugojimas. Daug nuveikė šioje srityje lenkų kultūros veikėjas J. A. Zašuskis. 1746 m. Varšuvoje su broliu jis įkūrė biblioteką; ji 1747 m. tapo viešąja²⁴. Jis rūpinosi surinkti išsamią informaciją apie Lenkijoje išleistas knygas ir šitaip kūrė informacijos bazę ateityje numatytam bibliografiniam darbui. Dėl to jau 1732 m. jis išleido savo bibliografinio darbo programą²⁵, kuri vėliau buvo išversta į lotynų kalbą ir 1743 m. perspausdinta Gdanske. Joje J. A. Zašuskis kreipėsi į 25 Lenkijos, Lietuvos ir Prūsijos spaustuves (tarp jų ir į Vilniaus akademijos bei pranciškonų), prašydamas teikti informaciją apie jų išleistus leidinius, nurodydamas ir tos informacijos pateikimo formą. Tuo pat metu jis prašė autorius prisijusti jo bibliotekai po vieną jų leidinių egzempliorių. Rūpinimasis bibliografinės informacijos kaupimu J. A. Zašuskio veikloje pastoviai siejosi ir su privalomojo egzemplioriaus siuntimo jo įsteigtai viešajai bibliotekai klausimais. 1745–1746 m. jis, propaguodamas informacijos apie naujai išėjusias knygas reikalingumą, bandė nušviesti knygos propagandos svarbą jos išplitimui, o 1753 m. jau prašė privalomojo egzemplioriaus ne iš autorių, o iš spaustuvių, jų suinteresuotumą skatindamas taip pat knygų propaganda²⁶. Nors istoriografijoje ir nesurasta šaltinių, parodančių, kaip spaustuvės ir autoriai reagavo į šį kreipimąsi, tačiau gausėjanti periodikoje informacija apie leidinius leidžia daryti teigiamą išvadą. J. A. Zašuskis ypač akcentavo bibliografinę privalomojo egzemplioriaus reikšmę, tačiau tai nė kiek nesumažino ir jo, kaip fondų kaupimo šaltinio, reikšmės. Privalomąjį egzempliorių laikė fondų kaupimo priemone Michałas Jerzys Mniszechas 1775 m. straipsnyje „Mintys apie lenkų muziejaus įsteigimą“, susipažinęs su užsienio bibliotekų patyrimu. „Kiekvieno versto ar naujai sukurto veikalo autorius, kiekvienas naują knygą leidžiantis pirklys įrištą egzempliorių privalo įteikti liaudies (knygų. – I. P.) sandėliui. Dėl to būtų pastebima mokslo pažanga, bibliotekos padidinimą užtikrintų darbai piliečių, besididžiuojančių jos gro-

²³ L. V l a d i m i r o v a s, *Knygos istorija*, Vilnius, 1979, p. 497; A. A н у ш к и н, *На заре книгопечатания в Литве*, Вильнюс, 1970, с. 166–167.

²⁴ *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź, 1972, p. 1006.

²⁵ J. A. Z a š u s k i, *Programma litterarium*, [Warszawa], 1732, 56 p.

²⁶ J. S z c z e p a n i e c, min. veik., p. 353–354.

žiu²⁷. Straipsnyje nepamirėta, kurią biblioteką reikėtų padidinti, bet kadangi viešoji biblioteka buvo tik Zašuskių, tai galima manyti, kad čia kalbama apie ją.

Savo sumanymui privalomuoju egzemplioriumi išplėsti įkurta viešąją biblioteką Varšuvoje J. A. Zašuskis bandė pasinaudoti tiek institucine, tiek pasaulietine valdžia. Matyt, tam tikslui jis savo viešąją biblioteką 1761 m. pavedė Varšuvos jėzuitams. Tikriausiai jis tikėjosi jėzuitų generolo paramos komplektuojant knygas, be to, jie buvo pažadėję keturis nemokamus darbuotojus bibliotekai tvarkyti²⁸. Generolas L. Ricci, dėkingas už šią dovaną, noriai sutiko paremti J. A. Zašuskio sumanymus. Kaip minėta, dar tais pačiais metais jis liepė Lietuvos ir Lenkijos provincijų spaustuvėms kiekvienos jų išspausdintos knygos po vieną egzempliorių siųsti į Varšuvos viešąją biblioteką, „kurią dabar Kijevo vyskupas Zašuskis padovanojo ir šia dovana mus papuošė“²⁹. Kadangi jungtinėje Lenkijos-Lietuvos valstybėje buvo net kelios jėzuitų spaustuvės ir kai kurios jų, kaip Vilniaus akademijos, buvo pagrindinės, tai šiuo generolo įsakymu nemažas pluoštas naujų leidinių turėjo įsilieti į Zašuskių bibliotekos fondus. Šią Zašuskio fundaciją Varšuvos jėzuitų naudai 1765 m. patvirtino karalius Stanislovas Augustas, tačiau pažymėjo, kad biblioteka ir toliau turi likti viešoji³⁰.

Su šios privilegijos turiniu neabejotinai galima susieti 1766 m. kovo 10 d. jo suteiktą privilegiją Vilniaus akademijos spaustuvei. Stanislovas Augustas, konfirmuodamas jai suteiktas ankstesnes privilegijas, aptarė ir spaustuvės privalomojo egzemplioriaus klausimą. Spaustuvė kiekvieno savo išspausdinto leidinio turi išskirti tris egzempliorius, iš kurių po vieną duoti privalo karaliui, Varšuvos viešajai (Zašuskių) ir Lietuvos provincijos viešajai bibliotekai³¹. Taigi Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai (pagrindinis Lietuvoje išleistų knygų srautas) turėjo būti sutelkti dviejose stambiausiose Lenkijos-Lietuvos valstybės bibliotekose. Tai buvo pirmasis valstybinis nutarimas dėl privalomojo egzemplioriaus Lietuvoje. Pažymėtina, kad šiame dokumente Vilniaus akademijos biblioteka prilyginta Lietuvos viešajai bibliotekai. Tuo buvo pabrėžta bibliotekos reikšmė Lietuvoje ir sudarytos pradinės sąlygos jai augti. Kad šis valdovo nutarimas iki 1773 m. buvo vykdomas, rodo po jėzuitų ordino uždarymo surašytas Vilniaus akademijos spaustuvės inventorių, kuriame kalbama apie tą spaustuvės įpareigojimą³². Ar Stanislovas Augustas panašius nurodymus yra davęs ir kitoms Lietuvos, taip pat ir Lenkijos spaustuvėms, istoriografijoje apie tai nėra niekur kalbama. Taigi privalomasis egzempliorius Lietuvoje karaliaus įsakymu pradėjo funkcionuoti dar gerokai prieš 1780 m. seimo įstatymą. Jo įvedimas susijęs su viešųjų bibliotekų organizavimu Varšuvoje ir Vilniuje. Šio fakto istoriografijoje nereikia nutylėti, ir valstybinio privalomojo egzemplioriaus pradžia Lietuvoje nukeltina į 1766 m.

²⁷ Ten pat, p. 355–356.

²⁸ P. B a n k o w s k i, min. veik., p. 1.

²⁹ 1761 11 28. Generolo L. Ricci potvarkis, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 60, 259–260.

³⁰ *Słownik pracowników książki polskiej*, p. 1006.

³¹ 1766 03 10. Stanislovo Augusto privilegija Vilniaus akademijos spaustuvei, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 32–34, 237–238.

³² I. P e t r a u s k i e n ė, Vilniaus akademijos spaustuvės inventorių, *Knygotyra*, 1976, t. 5(12), p. 208.

Privalomojo egzemplioriaus taikymas Lietuvoje po EK įsteigimo

XVIII a. paskutinis ketvirtis Lietuvos kultūriniame gyvenime pažymėtas reikšmingais pokyčiais. 1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, įkurta EK, kuri iš pagrindų reformavo švietimo įstaigas, labai rūpinosi krašto kultūra. Su EK reformomis pereita į mokslo bei kultūros sekuliarizacijos kelią. Tai ryšku ir įgyvendinant privalomąjį egzempliorių. Pirmasis jo etapas buvo grynai žinybinis, antrajame organizuojant viešąsias bibliotekas jau parodytas privalomajam egzemplioriui ir valdovo dėmesys, o trečiajame jis įteisintas valstybės mastu, tiesiogiai vadovaujant EK.

1780 m. lapkričio 2 d. Varšuvos seime buvo priimtas įstatymas „Viešosios bibliotekos padidinimas“³³. Šis įstatymas visų pirma lietė Zašuskių biblioteką. Tačiau jame, norint pabrėžti Lenkijos ir Lietuvos kultūrinių teisių lygiavą, kaip pastebi J. Szczepaniecas, buvo paminėta ir Vilniaus akademijos biblioteka³⁴. Šio įstatymo turinys, privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimas Zašuskių ir apskritai Lenkijos bibliotekose plačiai buvo tiriami minėtoje J. Szczepanieco studijoje. Ji buvo J. Basiuliui pagrindinis istoriografinis šaltinis rašant privalomojo egzemplioriaus susiformavimo Lietuvoje istoriją. Studijos veikiamas ir dėl šaltinių apie Lietuvos privalomąjį egzempliorių stokos J. Basiulis, kaip minėta, jį nuo Lenkijoje taikyto mažai teatskiria, be to, yra kai kurių netikslumų.

Atsiradus daugiau šaltinių, papildančių jau žinomą faktinę medžiagą apie privalomojo egzemplioriaus formavimąsi, būtina išplėsti tyrinėjimus apie jo įgyvendinimą ir pagal galimybes daugiau susieti su Lietuvos gyvenimu. 1780 m. seimo įstatymas skelbė: „<...> nutariame: uždrausti nuo šios dienos visoms krašto spaustuvėms pardavinėti išleistas knygas, kol nebus gautas EK pažymėjimas, jog pirmasis egzempliorius yra įteiktas Viešajai bibliotekai <...>. O dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės provincijos nutariame: įpareigoti visas Lietuvos provincijos spaustuves atiduoti vieną išleidžiamų spaudinių egzempliorių Vilniaus bibliotekai“³⁵. Knygas pardavinėti leidžiama tik gavus pažymėjimą, kad pirmasis egzempliorius yra įteiktas. Spaustuvei nepaklausius, nepariduoti knygų egzemplioriai ir pinigai, surinkti už jų pardavimą, yra konfiskuojami ir perduodami bibliotekai, kuriai pirmasis egzempliorius turėjo tekti. Įstatymo vykdymo kontrolę Seimas pavedė EK, kurios vienas narių M. J. Mniszechas, ir buvo jo projekto autorius. Pažymėtinas šio įstatymo demokratiškumas, pastebėtas jau Gaberlės³⁶. Pirmą kartą Europoje įstatymas priimtas ne valdovo, o visuomenės – Seimo. Be to, jo paskirtis kita. Surinktos knygos turi būti skiriamos ne cenzūros tikslams ar karališkajai bibliotekai papildyti, o padidinti viešąsias bibliotekas, prieinamas jau ir platesniems visuomenės sluoksniams.

Privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimu toliau rūpinosi EK. 1781 m. birželio 2 d. EK sesijoje buvo apsvaistytas Seimo įstatymas ir detalizuoti kai kurie jo vykdymo punktai. Tuo remdamasi ji išleido aplinkraščių spaustuvėms, pakartodama Seimo įstatymą:

³³ *Volumina legum*, Petersburg, 1860, t. 8, p. 587–588.

³⁴ J. S z c z e p a n i e c, min. veik., p. 362.

³⁵ J. B a s i u l i s, min. veik., p. 198.

³⁶ E. Gaberle, min. veik., p. 11.

tekstą, jį komentuodama ir papildydama³⁷. Aplinkraštyje jau EK vardu kreipiamasi į spaustuvininkus su prašymu, kad jie laikytųsi įstatymo, būtų smulkiai apibūdinami perduodamų leidinių tipai, privalomojo egzemplioriaus įteikimo sąlygos. Kalbant apie spaudinių tipus buvo pabrėžiama, kad „į tą kūrinių skaičių įeina ir spausdinti laikraščiai bei kiti periodiniai leidiniai, taip pat įvairūs kalendoriai, kurie paprastai kas metai spausdinami“³⁸. Matyt, bijotasi, kad spaustuvės leidinio sąvokos per daug nesusiaurintų. Leidinių įteikimas ir pažymėjimų apie tai išdavimas buvo nurodomas abiejose viešosiose bibliotekose, o spaustuvėms esant atokiau nuo jų, leidinius priimti turėjo artimiausios mokyklos rektorius ar prefektas. Šitaip leidinių įteikimo ir pažymėjimų apie tai išdavimo sąlygos buvo sukonkretintos ir patikslintos.

Mažai žinoma dokumentų, rodančių, kaip tas aplinkraštis buvo vykdomas. Atrodo, iš pradžių šis darbas buvo paliktas savieigai. EK, užsiėmusi kitais organizaciniais kultūrinio gyvenimo darbais, kuriam laikui tą veiklos sferą iš savo akiračio buvo išleidusi. Tačiau Lietuvos vyriausioji mokykla, suinteresuota savo bibliotekos papildymu, kaip rodo šaltiniai, į tai kreipė dėmesį. 1785 m. lapkričio 8 d. Vyriausiosios mokyklos posėdžio protokole pažymėta, kad bibliotekininkas raštu pranešė apie Lietuvos provincijos spaustuvų Seimo konstitucijos vykdymą ir knygų Lietuvos vyriausiajai mokyklai įteikimą³⁹. Už įteiktas knygas spaustuvininkams duoti pažymėjimai, taip pat vedama registracijos knyga, kur šie leidiniai pažymimi. Būdinga tai, kad protokole įrašytas ne vienas privalomasis egzempliorius, bet keturi. Gal Lietuvos vyriausioji mokykla buvo susitarusi su LDK spaustuvėmis, kad jai būtų siunčiami keturi, o ne vienas egzempliorius. Kiek ir kokių knygų gauta, protokolas informacijos daugiau nebeteikia.

Privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimo ir to darbo kontrolės reikalais EK tarėsi tik 1788 m. kovo 17 d.⁴⁰ ir pavedė mokyklų vizitatoriams patikrinti, kaip tai atliekama. Vizitatoriai turėjo priminti Seimo įstatymą, o 1781 m. aplinkraščių išaiškinti spaustuvėms ir po to atiduoti mokyklų prefektams, kad matomoje vietoje būtų prikaltas ir laikomas. Taip pat jie spaustuvėms turėjo priminti, kad jos atsiųstų savo po 1780 m. Seimo įstatymo išspausdintų knygų sąrašus savai komisijai, ir įspėti, kad už klaidingų žinių apie išspausdintas knygas suteikimą, taip pat už vieno egzemplioriaus neatidavimą užsitrauksiančios teismo nuosprendį, numatytą komisijos teismuose. Atrodo, kad šioje sesijoje turėta galvoje tik Zašuskių biblioteka ir Lenkijos spaustuvės, nes Lietuvos vyriausiosios mokyklos biblioteka neminima. Apskritai Zašuskių biblioteka buvo privilegijuotoje padėtyje, taigi daugiausia dėmesio EK skyrė jai. Todėl jau 1789 m. kovo 9 d. sesijoje

³⁷ 1781 m. birželio 2 d. EK nutarimo išrašas, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 105–106, 274–276; *Protokoly posiedzień Komisji Edukacji Narodowej. 1773–1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowska, Wrocław [i in.], 1973, p. 165–166.

³⁸ J. B a s i u l i s, min. veik., p. 201.

³⁹ 1785 m. lapkričio 8 d. Lietuvos vyriausiosios mokyklos posėdžio protokolo nuorašas, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 121, 286–287.

⁴⁰ Ten pat, p. 109, 277–278; *Protokoly posiedzień Komisji Edukacji Narodowej. 1786–1794*, oprac. T. Mizia, Wrocław [i in.], 1969, p. 137.

aštuntuoju punktu komisija norėjo papildyti Seimo įsakymą Zašuskių bibliotekos nau-dai: „Atidavimas knygų Zašuskių viešajai bibliotekai. Seimo konstitucija, įpareigojanti visas spaustuves po vieną kiekvienos išspausdintos knygos egzempliorių atiduoti Zašuskių viešajai bibliotekai Karalystėje, papildyta, kad taip pat yra (taikoma. – I. P.) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Atvykę vizitatoriai žinias išplatins vietovėse ir jose atitinkamai paliks nurodymus, kad spaustuvių visų išspausdintų knygų (egzempliorių. – I. P.) nuo konstitucijos paskelbimo datos atiduotų Vyriausiajai mokyklai, kuri, pasitaikius progai, persiųs jas Zašuskių viešajai bibliotekai“⁴¹. Kaip žinome, Seimo įstatymas priva-lomojo egzemplioriaus siuntimą Lenkijos-Lietuvos valstybėje buvo paskirstęs teritori-niu principu: Lenkijos spaustuvių knygas siūsti Varšuvos viešajai bibliotekai, o LDK – Lietuvos vyriausiosios mokyklos bibliotekai. Taigi valstybės mastu leidiniai į vieną vietą nebuvo surinkti, ir šis papildymas turėjo tikslą įstatymą pakoreguoti bent Zašuskių bib-liotekos naudai. Vargu ar tie papildymai buvo įgyvendinti, nes šaltiniai apie tai nieko nekalba. Neaišku, kodėl J. Szczepaniecas, komentuodamas šios sesijos nutarimą, nu-traukė cituojamą šaltinį ir iškraipė dokumento prasmę⁴², o juo pasekė ir J. Basiulis.

EK, surinkusi išsamesnių žinių apie nepatenkinamą privalomojo egzemplioriaus įstatymo vykdymą, 1791 m. balandžio 13 d. pakartojo savo prieš dešimtį metų išleistą aplinkraštį⁴³. Jame reikalaujama, kad spaustuvės peržiūrėtų išleistų knygų po įstatymo paskelbimo sąrašus ir likviduotų įsiskolinimus bibliotekoms. Vadovauti šiam darbui ir jį kontroliuoti EK pavedė Zašuskių bibliotekos prefektui J. Kozmińskiui ir Lietuvos vy-riausiajai mokyklai, nurodydama, „kad jie kreiptųsi į tokias spaustuves, primintų joms įstatymą ir priemones, numatytas nepaklusniesiems, ir praneštų Komisijai, kokį atsaky-mą iš ko gavo. Tatoi reikalinga tam, kad Komisija galėtų imtis tinkamų šiuo įstatymu jai leistų priemonių, pagreintų neatidėliotiną jo vykdymą ir išieškotų tai, kas priklauso bibliotekoms ir ką nuo 1780 m. kai kurios spaustuvės sau paliko“⁴⁴. Lietuvos vyriausioji mokykla gana greitai sureagavo į šį raštą: birželio 14 d. sesijoje jį apsvarstė. Kontroliuoti LDK spaustuves, kaip vykdomas įstatymas dėl privalomojo egzemplioriaus, ji pavedė savo bibliotekos prefektui T. Mackevičiui⁴⁵. Jis turėjo stebėti, kuri spaustuvė bando nuo 1780 m. Seimo įstatymo išsisukti, ir apie tai pranešti Vyriausiajai mokyklai, kad būtų galima imtis priemonių.

Privalomąjį egzempliorių gauti pageidavo ir Krokuvos vyriausiosios mokyklos bib-lioteka jau nuo pat Seimo įstatymo įvedimo. Būdama viena stambiausių krašto bibliote-kų, privalomuoju egzemplioriumi ji norėjo sukomplektuoti Lenkijoje ir Lietuvoje išei-nančius leidinius. Pažymėtina, kad savo 1788 m. balandžio 1 d. kreipimesi į EK ji išdėstė

⁴¹ *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 109–110, 278; *Protokoły posiedzień. 1786–1794*, p. 192.

⁴² J. S z c z e p a n i e c, min. veik., p. 376.

⁴³ *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 111, 279; *Protokoły posiedzień. 1786–1794*, p. 258–259.

⁴⁴ 1791 m. balandžio 13 d. EK protokolo išrašas, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 111, 279; *Protokoły posiedzień. 1786–1794*, p. 258–259.

⁴⁵ 1791 birželio 14 d. Lietuvos vyriausiosios mokyklos sesijos protokolas, *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai*, p. 123–124, 288.

naują požiūrį į privalomojo egzemplioriaus įstatymo įgyvendinimą, nebesilaikant teritorinio paskirstymo. Jos nuomone, „lieka įpareigoti visas spaustuves, tiek Lenkijos, tiek Lietuvos, kad kiekviena iš jų be išimties jaustų pareigą atiduoti tris egzempliorius kiekvieno išleisto veikalo, t. y. vieną egzempliorių Varšuvos, antrą Krokuvos ir trečią Vilniaus bibliotekai“⁴⁶. Nepaisant pažangaus požiūrio į privalomąjį egzempliorių bei pastangų, kurias rodė Krokuvos vyriausiosios mokyklos biblioteka, ši teisė jai nebuvo suteikta. Nebuvo koreguojama ir jo siuntimo sistema. Privalomasis egzempliorius valstybės mastu buvo naujas reiškinys, todėl buvo neaišku jo vykdymo mechanizmas, o rūpestis dėl jo įgyvendinimo pasireiškė tik protrūkiškai. Kad Krokuvos vyriausiosios mokyklos biblioteka buvo laikoma svarbia, matyti iš EK nurodymo savo Generalinei kasai nupirkti Venecijoje spausdinamo keturių kalbų žodyno keturis egzempliorius: „vieną Varšuvos bibliotekai, antrą Krokuvos, trečią Vilniaus, ketvirtą Kopczyńskiui“⁴⁷. Tai buvo ką tik priėmus Seimo įstatymą, kai tikriausiai buvo planuotos ir įvairiapusiškesnės leidinių kaupimo bibliotekose priemonės.

Lietuvos vyriausiajai mokyklai privalomąjį egzempliorių turėjo siųsti visos LDK spaustuvės. Po 1780 m. seimo įstatymo paskelbimo LDK teritorijoje veikė 9 spaustuvės. Vilniuje jų buvo keturios: 1) Vilniaus akademijos (1575–1805), 2) Bazilijonų (1628–1839), 3) Pranciškonų (1671–1781), 4) Pijorų (1754–prieš 1840); Gardine dvi: 1) Karališkoji (1775–1796?), 2) Borucho Romo (1788–1802); Minske Bazilijonų (1790–1793?); Nesvyžiuje Radvilų (1750–1791?); Slonime M. Oginskio (1778? –1782?)⁴⁸. Dalis jų buvo institucinės spaustuvės, kurių leidybinis repertuaras susidarė iš religinės, institucijai skirtos bei mokyklinės literatūros. Tačiau kultūrinio gyvenimo poslinkiai Lietuvoje, plačiau pradėję reikštis jau XVIII a. viduryje, veikė spaustuvių darbą, skatindami įvairinti leidinių tematiką bei jų tipus, plėsti pasaulietinės literatūros spausdinimą. Privalomasis LDK spaustuvių egzempliorius papildė Lietuvos vyriausiosios mokyklos biblioteką ir vertingais leidiniais, be to, padėjo į vieną vietą sukaupti krašte išeinančią literatūrą. J. Szczepaniecas ir J. Basiulis, remdamiesi pasenusia istoriografija, neteisinaigai nušvietė to meto LDK spaustuvių būklę, sumažindami jų išplitimo arealą, taip pat paminėdami Vilniuje neegzistavusią prūsiškųjų eksjėzuitų spaustuve⁴⁹.

Privalomojo egzemplioriaus įstatymas XVIII a. pabaigoje

Antrasis Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimas 1793 m. sukėlė permainas Lietuvos politiniame ir kultūriniame gyvenime. Buvo reorganizuotas valstybės valdymo aparatas,

⁴⁶ J. B a s i u l i s, min. veik., p. 206.

⁴⁷ 1781 m. gegužės 31 d. EK nutarimo išrašas, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 2 DC, b. 31, l. 35.

⁴⁸ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, z. 5: Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław–Kraków, 1959, p. 5–6.

⁴⁹ J. S z c z e p a n i e c, min. veik., p. 371–372; J. B a s i u l i s, min. veik., p. 202.

taip pat EK. Gardino 1793 m. seimas turėjo priimti ir įteisinti daromas reformas ir patvirtinti tebeveikiančius įstatymus. Jame buvo priimtas šiek tiek modifikuotas įstatymas ir apie privalomąjį egzempliorių: „Norėdami padidinti viešąsias bibliotekas, pavedame visoms Lenkijos spaustuovėms, spausdinančioms naujus veikalus, įteikti po du kiekvieno veikalo egzempliorius Viešajai Žaluskų bibliotekai Varšuvoje, o Lietuvoje du egzempliorius Vyriausiosios mokyklos bibliotekai Vilniuje. Tų knygų atidavimo rūpestingą priežiūrą pavedame EK, o tam priešinantis, EK kreipsis į Policijos komisiją“⁵⁰. Naujajame įstatyme beveik niekas nepasikeitė, tik buvo padidintas skaičius iki dviejų egzempliorių ir įteisintos policijos priemonės jo nevykdymo atveju. Nepasinaudota Krokuvos vyriausiosios mokyklos bibliotekos pasiūlymais iš teritorinio privalomąjį egzempliorių padaryti visuotiniu, įjungiant dar ir šią biblioteką. Naująjį įstatymą vykdyti laiko nebeliko, nes 1794 m. kovo mėn. kilo sukilimas, o 1795 m. įvyko paskutinis Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimas. Politinės krašto permainos keitė ir kultūrinę situaciją, tačiau iš pradžių švietimo sistema buvo ta pati. 1797 m. buvo įkurta Lietuvos edukacinė komisija, kuri, ne kartą vadovaudamasi ankstesniais nutarimais, bandė savo darbą kreipti jau įprasta vaga. Jos sesijų dienoraštyje yra išlikę kai kurie nutarimai privalomojo egzemplioriaus klausimais. Antai 128 sesijoje, įvykusioje 1799 m. lapkričio 18–29 d., EK greta kitų priėmė ir nutarimą dėl privalomojo spaudos egzemplioriaus. Jame sakoma: „Nutarta įsakyti visiems spaustuvių prefektams ir kitiems prižiūrėtojams, kad, prisilaikydami krašto ir švietimo įstatymų, pagal pakvitavimą atiduotų Vyriausiosios mokyklos bibliotekininkui po vieną egzempliorių kiekvieno išspausdinto veikalo, monarchų ir vyriausybinį potvarkių, universalų, taip pat metinį komplektą savo spausdinamų laikraščių, be to, prijungiant tuos, kurie per pastaruosius metus buvo spausdinti ir iki šiol nėra atiduoti“⁵¹. Taigi EK buvo nusprendusi Lietuvos gubernijoje pratęsti privalomojo egzemplioriaus įstatymo įgyvendinimą, todėl nutarime ir pažymėjo, kad būtų atiduoti Vyriausiosios mokyklos bibliotekai visi spaustuvių įsiskolinimai per pastaruosius metus. Pažymėtina, kad nutarime atskirai pabrėžti vyriausybiniai potvarkiai, kurie to meto krašto reorganizavime vaidino svarbų informacinį vaidmenį, nors ir buvo vos vieno ar kelių lapų. Kaip operatyviai ji ėmėsi šio nutarimo vykdymo kontrolės, apie tai kol kas šaltinių nėra surasta. Egzempliorių skaičius ir vėl buvo sumažintas nuo dviejų iki vieno. Daug nuveikti dėl privalomojo egzemplioriaus Lietuvos EK nespėjo, nes jau 1802 m. Rusijos imperijoje buvo įvykdyta švietimo reforma, kurios įstatymams buvo pavaldi ir Lietuva. Ši reforma lietė ir cenzūrą. 1803 m. balandžio 4 d. Aleksandro I Vilniaus universiteto teisių patvirtinimo akte jam suteikta teisė cenzūruoti visų Vilniaus švietimo apygardos spaustuvių leidinius⁵² ir kontroliuoti jų darbą.

⁵⁰ J. B a s i u l i s, min. veik., p. 236.

⁵¹ 1799 m. lapkričio 18–29 d. Lietuvos EK 128 sesijos dienoraštis, *LVIA*, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 87.

⁵² 1803 m. balandžio 4 d. Aleksandro I suteiktas Vilniaus universiteto teisių patvirtinimo aktas, *Academia et universitas Vilnensis*, Vilnius, 1979, p. 42.

Išvados

Spaustuvinio privalomojo egzemplioriaus užuomazgų Lietuvoje aptinkama jau XVI a. pabaigoje. Iki XVIII a. pabaigos šio įstatymo įgyvendinimas praėjo kelis etapus, susijusius su kultūrinio gyvenimo poreikiais bei uždaviniais.

Pirmuoju etapu jis buvo žinybinis, įvestas institucijai (jėzuitams) jų generolo C. Aquavivos savo provincijų spaustuvėms. Jo 1598–1615 m. potvarkiais vadovaujantis, Vilniaus akademijos spaustuvė buvo įpareigota siųsti vieną ar kelis egzempliorius visų savo išspausdintų leidinių į jėzuitų centrą Romoje. Svarbiausia šio egzemplioriaus paskirtis buvo leidinių cenzūra. Iš dalies instituciniu privalomuoju egzemplioriumi laikytinas Vilniaus akademijos spaustuvės bei stačiatikių Vilniaus Šv. Dvasios bei Lvovo brolių spaustuvių leidinių įsigijimas savo institucijos mastu. Jis prisidėjo prie jų bibliotekų komplektavimo.

Antrasis privalomojo egzemplioriaus formavimosi Lietuvoje etapas išplėtė jo naudojimą ir buvo susijęs su viešųjų bibliotekų Lenkijos-Lietuvos valstybėje steigimu bei jų fondų komplektavimu. 1747 m. Varšuvoje įsteigus viešąją Zašuskių biblioteką, krašto spaustuvininkų buvo prašoma po vieną kiekvieno jų išspausdinto leidinio egzempliorių jai atiduoti. 1761 m. biblioteką pavedus Varšuvos jėzuitų globai, ją tais pačiais metais parėmė jėzuitų generolas L. Ricci, lapkričio mėn. potvarkiu nurodęs savo spaustuvėms jai siųsti po vieną išspausdintų leidinių egzempliorių. Šį nurodymą vykdė ir Vilniaus akademijos spaustuvė. Švietimo epochos idėjų veikiamas, Stanislovas Augustas 1766 m. kovo 10 d. privilegijoje Vilniaus akademijos spaustuvei priėmė pirmą valstybinį nutarimą dėl privalomojo egzemplioriaus Lietuvoje, Vilniaus akademijos biblioteką prilygindamas viešajai. Spaustuvė buvo įpareigota po vieną savo produkcijos egzempliorių atiduoti Varšuvos Zašuskių ir Lietuvos provincijos viešosioms bibliotekoms bei karaliui. Šia privilegija ne tik buvo įteisintas privalomasis egzempliorius, bet ir sudarytos sąlygos Vilniaus akademijos bibliotekai išplėsti jos veiklą, kaip ir Zašuskių bibliotekai.

Trečiasis etapas jau valstybės mastu prasidėjo 1780 m. lapkričio 2 d. Varšuvos seime priėmus įstatymą „Viešosios bibliotekos padidinimas“. Jame įvestas spaustuvių privalomojo egzemplioriaus atidavimas teritoriniu principu: visų Lenkijoje išėjusių leidinių Varšuvos Zašuskių bibliotekai, LDK išspausdintų Lietuvos vyriausiosios mokyklos bibliotekai. Pagal šį įsakymą jis negalėjo tapti visuotiniu, apimančiu visus valstybėje išėjusius leidinius.

Privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimą bei jo kontrolę vykdė EK, ir, jai pavedus, abiejų viešųjų bibliotekų bibliotekininkai bei mokyklų vizitatoriai. Lietuvos vyriausioji mokykla, suinteresuota gauti egzempliorių, svarstydavo EK potvarkius ir vykdė jos nurodymus. Po antrojo Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo 1793 m. Gardino seime priimtas įstatymas dėl privalomojo egzemplioriaus iš esmės paliko tą patį jo turinį. Tik buvo padidintas egzempliorių skaičius iki dviejų ir įstatymo nevykdymo atveju sankcionuotos policinės priemonės.

Po paskutinio Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimu Lietuvos gubernijoje rūpinosi 1797 m. įsteigta Lietuvos EK. 1799 m. lapkričio mėn. sesijoje šiuo klausimu ji priėmė atitinkamą nutarimą, pakartojusi nemaža

anksčiau veikusių potvarkių bei įstatymų. Perėjimas prie Rusijos imperijoje veikiančių įstatymų švietimo srityje XIX a. pradžioje nutraukė šį svarbų bibliotekoms darbą.

Privalomojo egzemplioriaus įgyvendinimas po Varšuvos seimo nutarimo truko tik trisdešimt metų. Tai buvo organizacinis laikotarpis, kai buvo ieškoma geriausių ir optimaliausių jo taikymo formų. Nebuvo tvirtai nusistatyta dėl egzempliorių skaičiaus – jis svyravo nuo vieno iki keturių, kai kuriuose nutarimuose bandyta įveikti teritorinį barjerą, mažinantį jo visuomeninę reikšmę.

Privalomasis egzempliorius buvo reikšminga priemonė pagrindinių krašto bibliotekų fondams papildyti čia išėjusiais leidiniais ir taip prisidėti prie jų išlikimo.

Gauta 2000 m. kovo mėn.

COPYRIGHT LIBRARIES IN LITHUANIA IN THE SIXTEENTH THROUGH EIGHTEENTH CENTURIES

Summary

IRENA PETRAUSKIENĖ

The appearance of copyright libraries contributed greatly to the circulation and preservation of books. In Western Europe the beginnings of these libraries go back to the sixteenth century. By special acts they were entitled to receive a copy of every book published in the country.

The present article is a review of the stages in the development of the copyright libraries in Lithuania since the end of the sixteenth century. The first stage was associated with the appearance of such libraries as institutions. By his decrees of 1598-1615 the Jesuit general Claudius Aquaviva founded the Jesuit College of Vilnius with a printing-house, indicating that a copy of every book published should be sent to the centre of the Society of Jesus in Rome. On 28 November 1761 Laurentius Ricci entitled the Załuski Public Library in Warsaw to receive a free copy. The publications of the Vilnius Academy printing-house also reached the Jesuit colleges of Vilnius and other cities. To a certain extent the publications of the Vilnius Orthodox fraternity of the Holy Ghost were sent as deposit copies to the fraternities of Lvov and Kiev.

The second stage of the history of libraries was characterized by the extension of the functions of libraries and the enlargement of their collections in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle of the eighteenth century. That process started with the 10 March 1766 decree of Stanislaus Augustus on depositing a copy of every publication in the Załuski Public Library of Warsaw, the Vilnius Academy Library and in the royal library. By the same decree the Vilnius Academy Library was given the status of the public library.

The third stage in the development of copyright libraries began with the dissolution of the Society of Jesus in 1773 and the establishment of the Educational Commission. On 2 November 1780 the Warsaw Sejm passed a law on the expansion of public libraries. By that law all Polish printing-houses had to deposit one copy of their publications in the Załuski Public Library, while the printing-houses of the Grand Duchy of Lithuania were to send their copy to the Vilnius Academy Library. The enforcement of this law was entrusted to the Educational Commission. The fact that this law was adopted by the Sejm and not by the sovereign and that its purpose was the enlargement of collections reflected its democratic character. However, the regional principle of its implementation is to be regretted.

After the last partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1795 and after the set-up of the Educational Commission in Lithuania, the same principles of depositing copies in the libraries were observed. In its session of 18/29 November (Old/New Style) 1799 it passed a corresponding decision. In 1802 an educational reform was carried out in the Russian Empire, and Lithuania had to obey to new laws. The University of Vilnius was granted a right to control and censor the activities of all printing-houses of the Vilnius educational district.

Trumpai apie autorę

Irena P e t r a u s k i e n ė (g. 1927 m.), humanitarinių m. daktarė (1974 m.), 1972–1986 m. – Lietuvos istorijos instituto Mokslų istorijos skyriaus, vėliau – Feodalizmo istorijos skyriaus vyr. mokslinė bendradarbė. Tyrinėja Lietuvos mokslų istoriją, XVI–XVIII a. senosios lietuvių spaudos istoriją.